

Załącznik do Regulaminu Regionalnej Odznaki Krajoznawczej PTTK „Twierdza Wisłoujście”

Twierdza Wisłoujście usytuowana została w najbardziej strategicznym miejscu, z punktu widzenia Gdańska jako miasta portowego, u ujścia Wisły do Bałtyku. Najstarszym elementem twierdzy jest wieża latarni morskiej pochodząca z 1482 r. Wokół niej poczynając od 1563 r. wzniesiono tzw. Wieniec, okrągłą budowlę o średnicy ponad 30 m, wyposażoną w otwory strzelnicze dla kilkunastu armat. Pod koniec XVI w. budowniczy Antoni van Obberghen zaprojektował otoczenie latarni i wieńca czworokątnym fortem z czterema narożnymi bastionami – Fortem Carré. Zgodnie z opinią włoskiego inżyniera Hieronima Ferrero z 1603 r., a pod kierunkiem Holendra Piotra Janssen z Veert, w latach 1624-26 zbudowano wokół Fortu Carré pięciobastionowy szaniec ziemny. Twierdza Wisłoujście brała aktywny udział we wszystkich toczących się wokół Gdańska walkach. Skutecznie odparto tu ataki wojsk Stefana Batorego w czasie jego konfliktu z miastem w 1577 r. W czasie wojny sukcesyjnej i oblężenia Gdańska przez zwolenników Augusta III (1734 r.) to kapitulacja twierdzy przesądziła o poddaniu się miasta. Powoli Twierdza Wisłoujście traciła swoje znaczenie, zarówno ze względu na kształtujące się ujście Wisły (m.in. powstanie Westerplatte), jak i zmiany w sposobie prowadzenia wojen i unowocześnianiu artylerii. Nowymi funkcjami twierdzy były m.in. więzienie, centrala telefoniczna obrony wybrzeża, a po demilitaryzacji Gdańska – baza żeglarska. Twierdza Wisłoujście jest obecnie obiektem muzealnym (oddział Muzeum Historycznego Miasta Gdańska). Jest ponadto unikalnym przykładem wielowiekowego rozwoju myśli fortyfikacyjnej i jedynym w Europie zachowanym przykładem nadbrzeżnego budownictwa obronnego.

1. **Wieża** jest najstarszą budowlą w zespole Twierdzy Wisłoujście. Zbudowana została w formie cylindrycznej z cegły w 1482 r. o wysokości około 20 m, co uwidocznione zostało w czasie powojennej odbudowy w odsłonięciu spod tynków jej ceglanej gotyckiej elewacji. Od początku wieża pełniła funkcję latarni morskiej i strażnicy, w której znajdowała się kilkusobowa załoga wojskowa. Z zapisków historycznych wynika, że wcześniej istniejące tu zapewne drewniane strażnice uległy zniszczeniu w czasie kolejnych burz i działań wojennych. Wiadomo też, że do obowiązków książąt rezydujących w Gdańsku, gdzie znajdował się port, należała troska o bezpieczeństwo żeglugi statków zdążających się do portu gdańskiego i wypływających stąd na morze. W okresie panowania krzyżackiego w Gdańsku (1308-1454) ujście Wisły nadzorowali urzędnicy i załoga krzyżacka. Urzędnik krzyżacki sprawujący nadzór nad ujściem Wisły nosił tytuł „mistrz ujścia”. Po przyłączeniu Gdańska do Polski znaczenie ujścia Wisły wzrosło. Miasto Gdańsk na mocy przywileju króla Kazimierza Jagiellończyka w 1457 r. otrzymało prawo wyłącznej kontroli żeglugi wiślanej w dolnym biegu rzeki do jej ujścia, a także obowiązek zapewnienia bezpieczeństwa statkom. W czasie badań archeologicznych prowadzonych na przełomie lat 60. i 70. XX w. odkryto, że wieżę zbudowano na piaszczystej wydmie wznoszącej się około 4 m nad poziom morza. Wieża ta swym fundamentem jest zagłębiona do 1 m poniżej poziomu terenu. By zapewnić jej stabilność, fundament wzmocniono przyporami i warstwowo układanymi kamieniami. Zabiegi te jednak nie uchroniły wieży przed przechyleniem jej w kierunku północno zachodnim. Rozwój artylerii przyczynił się do tego, że wieża nie stanowiła już dostatecznej osłony przed ewentualnym atakiem na Wisłoujście. Dlatego wokół wieży, w latach 1562-63 wybudowano basteję z działobitniami a następnie w latach 1587-1602 murowany czterobastionowy fort, zwany Fortem Carré. W związku z tym, że wieża-latarnia została częściowo zasłonięta przez zbudowane wokół niej budowle, zdecydowano się ją podwyższyć o trzy kondygnacje, czyli o około 11 m. Wieżę zwieńczono wysokim renesansowym hełmem i galerijką dla strażników. Prace te prawdopodobnie ukończono w 1593 r. Król Zygmunt III Waza lustrując Twierdzę Wisłoujście w 1598 r., wrył na galerii wieży pugińalem swoje imię. Wieża zwieńczona renesansowym hełmem przetrwała do 1709 r. Wtedy na skutek zaproszenia ognia

wybuchł pożar, który zniszczył hełm wieży i samą latarnię. W 1721 r. odbudowano wieżę podwyższając ją o jedną kondygnację, wieńcząc ją późnobarokowym hełmem. Z okazji odbudowy nad wejściem do wieży umieszczono na tablicy kamiennej następujący tekst: „Dla szczęścia i pomyślności. Za panowania Kazimierza IV, króla Polski, w roku 1482, Senat i Lud gdański pod przywództwem burmistrza Marcina Bucka, tę wieżę, jako gwiazdę w nocy czuwającą wzniosły i otoczyły fortalicją. Za panowania Augusta II, króla Polski, w roku 1709, dnia 11 października, pochłonął ją pożar. W roku 1721, z roztropnej troski ojców ojczyzny, burmistrza Jana Gotfryda von Düsseldorfa i kamlarza Salomona Gabriela Schumanna, w nowej i korzystniejszej postaci została odbudowana, pomnożonymi ozdobami i podwójnymi blankami zwieńczona, tudzież zegarem ze spiżowymi dzwonami oraz wzniesionym świetlistym czołem, na brzegu zlewany przez Bałtyckie Morze, iżby żeglującym była widoczna jako zbawcza latarnia i pewne do portu dojście pokazywała. Módlcie się Prusy, aby po usunięciu zgliszcz po pożarze, niniejsza warownia w swojej świetności przetrwała wieki”. Na skutek odsunięcia na północ od Twierdzy Wisłoujście lądu, zdecydowano o wyłączeniu latarni morskiej na wieży w 1758 r. Funkcję tę pełniła odtąd nowa latarnia tzw. bliża w Nowym Porcie. Wieża jednak nie utraciła swego znaczenia jako punkt obserwacyjny i orientacyjny dla statków zbliżających się do portu gdańskiego. Późnobarokowy hełm przetrwał do 1889 r., kiedy spłonął na skutek uderzenia pioruna. W czasie odbudowy nie zrekonstruowano hełmu w dawnej formie architektonicznej lecz w formie wysokiego stożka, który pokryto czarnym łupkiem. Z tak ukształtowaną wieżą jest znanych wiele zdjęć z okresu międzywojennego. Pod koniec II wojny światowej wieża, podobnie jak i pozostałe budowle twierdzy, uległa zniszczeniu sięgającemu około 60% na skutek ostrzału artyleryjskiego. W czasie powojennej odbudowy twierdzy, pod koniec lat 50. zrekonstruowano wieżę wieńcząc jej szczyt tarasem widokowym. Hełmu nie zrekonstruowano.

2. **Dom Komendanta** jest częścią zespołu budynków mieszkalnych załogi Wisłoujścia, dobudowanych od strony południowo wschodniej do Wieńca, prawdopodobnie ok. poł. XVII w. Dom Komendanta znajduje się w części południowej tego zespołu. Wejście do Domu Komendanta prowadzi schodami na piętro poprzez kamienny ozdobny portal i taras z kamienną balustradą. Dekoracyjny portal Domu Komendanta uległ pod koniec II wojny światowej prawie całkowitemu zniszczeniu. W czasie powojennej odbudowy rekonstrukcja portalu nie została doprowadzona do końca. Nie zrekonstruowano metalowej ozdobnej balustrady schodów i prostokątnej kamiennej płyty z herbem Gdańska. Wnętrze Domu Komendanta zostało całkowicie przebudowane. Z dawnego wystroju wnętrza zachował się murowany otynkowany w XVIII w. kominek z dekoracjami stiukowymi i śladami polichromii.
3. **Wieniec** jest po wieży chronologicznie drugą budowlą w Twierdzy Wisłoujście. Budowla ta, o kształcie przypominającym obszerną przysadzistą wieżę, została zbudowana wokół dziedzińca wieży na planie koła. Służyła do prowadzenia ognia artyleryjskiego z kilkunastu dział ustawionych na dwóch kondygnacjach. Otwory strzelnicze dział mają kamienne obramienia. Poniżej poziomu terenu na $\frac{2}{3}$ obwodu Wieńca zachowane są wąskie sklepione kazamaty, które służyły do komunikacji wewnątrz budowli i przechowywania sprzętu wojennego. Naziemna kondygnacja na poziomie parteru od strony dziedzińca wokół wieży była pierwotnie obudowana lekkimi szkieletowymi ściankami, które prawdopodobnie w XVIII w. zastąpiono murowanymi z cegły. Najwyższa kondygnacja przykryta była dwuspadowym dachem. Wieniec przetrwał oblężenie w czasie wojny króla Stefana Batorego z Gdańskiem w 1577 r. Jak podaje jeden z ówczesnych kronikarzy na twierdzę spadło prawie siedem tysięcy pocisków. Po wybudowaniu czterobastionowego fortu rola militarna Wieńca zmalała, a wzrost liczby załogi wojskowej skłonił do wybudowania wokół Wieńca od strony południowo wschodniej Domu Komendanta i Domków Oficerskich. Pod koniec II wojny światowej Wieniec uległ

znacznemu uszkodzeniu. W powojennej odbudowie, prowadzonej w latach 60. XX w., częściowo zrekonstruowano pierwotny kształt architektoniczny tej budowli.

4. **Domki Oficerskie** służyły za mieszkania oficerom załogi Twierdzy Wisłoujście. Prawdopodobnie zostały zbudowane na pocz. XVII w. w formie dwukondygnacyjnych zwieńczonych trójkątnymi szczytami domków. Przypuszcza się, że ich projektantem był osiadły w Gdańsku flamandzki architekt Antoni van Obberghen. W czasie ostatniej wojny uległy dużemu zniszczeniu. Odbudowa rozpoczęta w latach 60. XX w. zakładała adaptację wszystkich domków, a także części pomieszczeń Wieńca na cele mieszkalne. W jednym z domków na I piętrze zachował się nieuszkodzony otwór strzelniczy dawnej działobitni Wieńca.
5. **Szaniec Zachodni** wybudowany został już w latach 20. XVII w., na lewym zachodnim brzegu Wisły naprzeciw obecnie nadal istniejącej Twierdzy Wisłoujście. Celem tego fortu w formie dzieła rogowego z ziemnymi bastionami otoczonymi fosą było wraz z istniejącym Fortem Carré po wschodniej stronie Wisły zamknięcie w razie konieczności drogi wodnej z Zatoki Gdańskiej do Gdańska. Nowy fort nazwano Szańcem Zachodnim odróżniając go od obecnej Twierdzy Wisłoujście, którą od tamtego czasu nazywano Szańcem Wschodnim. Szaniec Zachodni był wielokrotnie przebudowywany, zmieniając swoje usytuowanie względem Szańca Wschodniego. W okresie napoleońskim rozbudowano go nadając mu dzwiczną nazwę Fort Montebello. Po przesunięciu linii obrony na tereny obecnego Westerplatte i zmianie koryta ujścia Wisły fort ten stracił na znaczeniu ustępując miejsca w połowie XIX w. rozbudowującemu się Nowemu Portowi i poszerzanemu torowi wodnemu oraz nabrzeżom portowym. Obecnie już nie istnieje.
6. **Szaniec Wschodni** po wybudowaniu w XVII w. szanca na zachodnim brzegu Wisły, nazwano Szańcem Zachodnim, natomiast Fort Carré i otaczający go pięciobastionowy szaniec ziemny nazwano Szańcem Wschodnim. Obecnie nazwa Szaniec Wschodni oznacza wyłącznie zespół bastionów ziemnych otaczający Fort Carré. Szaniec ten wybudowano w latach 1624-26 prawdopodobnie pod kierownictwem holenderskiego inżyniera Piotra Janssena z Weert. Nowe bastionowe fortyfikacje ziemne otoczone fosą były wzorowane na holenderskiej szkole budowy fortyfikacji, noszącej dziś nazwę szkoły staroholenderskiej. Bastiony otrzymały następujące nazwy, licząc od północy: Pucki, Ostroróg, Świński Łeb, Bielnik i Wiślany. Dla wzmocnienia całego założenia w latach 1629-50 w fosie usypano niewielkie trójkątne raweliny, z których jeden zachował się do dziś. Wjazd na teren Szańca Wschodniego usytuowano między bastionami Bielikiem a Wiślany. Szaniec Wschodni był wielokrotnie modernizowany zgodnie z aktualnie obowiązującą taktyką wojskową, m.in. w okresie wojen napoleońskich i w latach 70. XIX w., kiedy wybudowano szereg kazamat do przechowywania sprzętu wojskowego, amunicji i prochu. Szaniec Wschodni stracił już przy końcu XIX w. swą wartość obronną, w związku z budową nowych fortów w Nowym Porcie i na półwyspie Westerplatte.
7. **Bastion Artyleryjski** wybudowany został w 1586 r., o czym świadczą daty na zwornikach działobitni. Wewnątrz bastionu znajdują się kazamaty, których sklepienia wsparte są na potężnych filarach. Bastion ten bardziej niż pozostałe bastiony jest narażony na działanie falowania oraz zmiennego poziomu wód Martwej Wisły. Już w poł. XVIII w., jak wskazuje data na zworniku sklepienia kazamaty (1767 Renov), prowadzono prace konserwatorskie, likwidując przyczyny spękań jej murów. Z działobitni umieszczonych w obu barkach bastionu można było prowadzić ostrzał wzdłuż murów kurtynowych łączących Bastion Artyleryjski z sąsiednimi bastionami.
8. **Bastion Ostroróg** wybudowany został w 1587 r. jak na to wskazują daty umieszczone na zwornikach działobitni obu barków bastionu. Wewnątrz bastionu znajdują się kazamaty, które były wielokrotnie przebudowywane. Naprzeciw wejścia do kazamat zachowało się na wysokim podmurowaniu pomieszczenie dawnego aresztu.

9. **Bastion Południowo Wschodni** wybudowany został, podobnie jak Bastion Ostroróg, prawdopodobnie w 1587 r. Bastion ten został połączony murem zaopatrzonym w strzelnice i drogę ukrytą łączącą ten bastion z Bastionem Furta Wodna.
10. **Bastion Furta Wodna** wybudowany został w 1587 r. Wewnątrz znajduje się jednoprzestrzenna kazamata, której sklepienia są wsparte na potężnych granitowych filarach. Prawdopodobnie po prawej stronie kazamaty znajdowało się wyjście z chodnikiem prowadzące w kierunku Bastionu Artyleryjskiego. W prawym czole tego bastionu znajdowało się, obecnie zamurowane, wyjście na zewnątrz do mogących przybijać tutaj statków. Stąd też bastion ten nazwany został Furtą Wodną. Już w XVII w. Bastion Południowo Wschodni został połączony z Bastionem Furta Wodna murem zaopatrzonym w strzelnice i drogę ukrytą łączącą oba bastiony.

